



Afbeelding I, Hodegetria, Rotterdam Museum Boijmans van Beuningen

Moeder Gods Hodegetria, ivoor, h.17, br.10

Byzantijnse rijk, waarschijnlijk Constantinopel, tweede helft tiende eeuw

Museum Boymans van Beuningen Rotterdam (inv.nr BEK1130di).

Herkomst: Verzameling Stroganoff Rome (vóór 1934)

Literatuur: Hans Graeven, *Frühchristliche und mittelalterliche Elfenbeiwerte photographischer Nachbildung Band II, Aus Sammlungen in Italiën*, Rome 1900; Antonio Munoz, *La collection Stroganoff*, 1911, Band II, Pl. CXIX; Adolph Goldschmidt und Kurt Weitzmann: *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, Berlijn 1934, Band II, nr. 142, Pl. XLVII

Onder een baldakijn staat op een voetenbank Maria, de Moeder Gods. Met haar rechter hand wijst zij naar het Christuskind dat zij op haar linker arm draagt. Het kind heeft zijn rechterhand zegenend geheven en heeft in zijn linker een boekrol.

De Maria is een zogenaamde Hodegetria, een van de meest voorkomende Maria-types. De naam betekent “*zij die de weg wijst*”, maar verwijst ook naar het klooster “toon hodegoon” (van de gidsen) in Constantinopel, waar het oertype van de icoon werd vereerd. Volgens de overlevering zou deze icoon geschilderd zijn door de evangelist Lucas.

Stilistisch behoort het ivoor tot de zogenaamde Triptiekgroep (zie onder)

De tiende eeuw was voor de cultuur in Constantinopel een bloeiperiode. Omdat tijdens het iconoclasme (730-783, 815-843) een groot deel van de religieuze uitmontering van kerken en klooster verloren was gegaan, was er een grote vraag naar nieuwe religieuze kunst. Dit leidde tot een omvangrijke kunstproductie die niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief van hoog niveau was. Een van de bloeiende takken van kunstnijverheid vormde de productie van in ivoor gesneden iconen. Er moeten in Constantinopel meerdere ateliers actief zijn geweest. In hun grondleggende publicatie *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts* hebben Goldschmidt en Weitzmann de bekende ivooren ingedeeld in verschillende stylistische groepen. (zie onder bij literatuur)

De kwalitatief hoogste ivooren behoren tot de zogenaamde Romanosgroep, zo genoemd naar een ivooren icoon in het Cabinet de Médailles te Parijs, waarop is afgebeeld hoe Christus keizer Romanos II en zijn gemalin Eudokia kroont. Waarschijnlijk was dit een nauw met het keizerlijke hof gelieerd atelier. In het Museum Catharijneconvent in Utrecht wordt een ivooren Hodegetria bewaard, die tot deze Romanosgroep behoort (zie afb. II).



Afbeelding II, Hodegetria, Utrecht Catharijneconvent



Af-
bee

Iding III, Staurotheek, Cortona Franciscuskerk

Een andere groep is de zogenaamde Nicephorosgroep, genoemd naar een ivoren kruisreliëkhouders in de Franciscuskerk te Cortona met op de achterzijde een inscriptie waarin de naam van keizer Nicephorus Phocas (963-969) voorkomt. (afb. III) De kwaliteit van de onder deze groep gerangschikte ivoren loopt erg uiteen, zodat we te maken hebben niet met één maar met meerdere ateliers. Waarschijnlijk waren deze werkzaam in het derde en vierde kwart van de tiende eeuw.

Andere voorbeelden van de Necephorosgroep zijn onder meer een diptiek met de Kruisiging en de Wegzending van de Apostelen in het Louvre te Parijs (afb. IV) en een triptiek met een Hodegetria ten halve lijve en heiligen in Baltimore (afb. V).



Afbeelding IV, Krusiging en Wegzending van de apostelen, Parijs Louvre



Afbeelding V, Drieluik met Hodegetria, Baltimore Walters Art Gallery

Een derde groep is de zogenaamde Triptiekgroep, waarvan de ivoren eveneens uit de tweede helft van de tiende eeuw dateren. Hoewel het waarschijnlijk is dat de ateliers van zowel de Nicephorosgroep als de Triptiekgroep in Constantinopel gelokaliseerd moeten worden, is dit niet helemaal zeker. Mogelijk zijn sommige ivoren elders in het Byzantijnse rijk gesneden. Deels bestaat de Nikephorosgroep uit drieluikjes met op de zijluiken heiligen en engelen. Het middenpaneel toont ofwel de Hodegetria ofwel taferelen uit het leven van Christus. Daarnaast zijn er ook losse icoontjes, vaak vierkant van formaat.

Op veel van de middenpanelen en losse iconen van deze groep wordt de afbeelding overhuifd door een baldakijn rustend op gedraaide zuiltjes. Bij de triptiekgroep bestaat het baldakijn uit een gebogen fries met als decoratie een dubbele rij blokjes. Erboven zien we een soort koepel geperforeerd door ronde en vierkante openingen (afb. VI). Ook op het Rotterdamse ivoor zien we een dergelijk baldakijn.

Onder de meer dan zestig ivoren die Goldschmidten Weitzmann onder de Triptiekgroep rangschikken, bevinden zich dertien Hodegetria's, negen met de Hodegetria ten halve lijve en vier waarop zij staande is afgebeeld. Een van de staande Hodegetria's (Goldschmidt und Weitzmann nr. 143, Leningrad Hermitage) staat heel dicht bij de Hodegetria in Rotterdam. Sterk verwant zijn ook een viertal ivoren met de Hodegetria ten halve lijve, zoals een ivoor in het Städtisches Museum van Bamberg (Goldschmidt und Weitzmann 132) (Afb. VI) en dat op "Das GoldenerBuchdeckel" in de Domschatzkammer te Aken (Goldschmidt und Weitzmann 129) (afb VII).



Afbeelding VI, Hodegetria, Bamberg Städtisches Museum



Afbeelding VII, Das Goldener Buchdeckel, Aken Domschatzkammer

De andere twee verwante hodegetria's bevinden zich in de Wallerstein-Oettingencollectie in Washington en de Stadbibliotheek van Leipzig (Goldschmidt und Weitzmann nrs. 131 en 133).

Een aantal van de ivoren zijn reeds aan het eind van de tiende en de elfde eeuw naar het westen gekomen. Vooral tijdens de Ottoonse keizers waren er nauwe contacten met het Byzantijnse Rijk Otto II trouwde in 973 met Theophanu, een Byzantijnse prinses. Vaak werden deze ivoren gebruikt ter decoratie van kostbare boekbanden. Het uit ca. 1120 daterende Goldener Buchdeckel in Aken is hiervan een goed voorbeeld. Sommige losse ivoren hebben gaatjes aan de boven- en onderzijde, die laten zien, dat zij ooit onderdeel waren van een boekband. Ook het Rotterdamse ivoor moet vroeger een boekband gesierd hebben, hierop wijzen de gaatjes aan de boven- en onderzijde.

De omlijsting aan de linker zijde is enigszins beschadigd en laat ook de resten van twee gaatjes zien. Deze duiden er op, dat daar een twee luikje heeft gezeten en dat het ivoor oorspronkelijk het onderdeel was van een diptiek.

Henri Defoer, september 2017

Belangrijkste literatuur voor middenbyzantijnse ivoren:

Adolph Goldschmidt und Kurt Weitzmann: *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts*, Berlijn 1934, Band II; David Talbot Rice, *The Art of Byzantium*, Londen 1959, pp.62-68, afb. 86-123; *Byzantine Art*, tentoonstellingscatalogus, Athene 1964, pp. 142-145, nrs. 56-102; *Byzance*, tentoonstellingscatalogus, Parijs Louvre 1992, pp.229-267; *Byzanz, Das Licht aus den Osten*, tentoonstellingscatalogus, Paderborn Erzbischöflichen Diözesanmuseum 2001, p.111-127; *The Glory of Byzantium*, tentoonstellingscatalogus, New York the Metropolitan Museum 1997, pp. 131-155; *Byzantium*, tentoonstellingscatalogus Londen Royal Academy of Arts 2008/2009, nrs. 128-134.

Voor de iconografie van de Hodegetria: Christine Angelidi, en Titos Papamastorakis: "The Veneration of the Virgin Hodgetria and the Hodegon Monastery", in: tentoonstellingscatalogus *Mother of God, Representations of the Virgin in Byzantine Art*, Benaki Museum Athene, pp.373-387